

Транспозиція особових форм у вираженні різновидів категорійного значення другої особи

Н. Ю. Ясакова

Національний університет «Кієво-Могилянська академія», м. Київ, Україна

Paper received 13.01.17; Accepted for publication 25.01.17.

Анотація. Проаналізовано варіанти категорійного значення другої особи, експліковані завдяки транспозиції форм першої особи множини та третьої особи однини/множини. *Ми* причетності усуває соціальну дистанцію між комунікантами, маркуючи вищий соціальний статус мовця, позитивне або негативне ставлення до співрозмовника. Одиниці зі значенням третьої особи акцентують соціальну відстань між комунікантами.

Ключові слова: персональність, друга особа, транспозиція, семантико-прагматичний варіант.

Категорія персональності, що характеризує учасників позначуваної ситуації щодо їхньої ролі в комунікативному акті, відбиває найважливіші аспекти когнітивної категоризації світу, необхідна для перебігу комунікації, формування речення й тексту. Багатство персональних значень, властиве українській мові, досі не було предметом усебічного дослідження. Зокрема, потребує ґрунтовного вивчення модифікація граматичної семантики другої особи, репрезентована за допомогою транспозиції мовних одиниць.

Такі випадки вже привертали увагу граматистів унаслідок функційної специфічності та виразної експресивності. Їх потрактовували для встановлення транспозиційних можливостей займенникових і дієслівних форм, а також, дещо пізніше, класифікації ситуацій адресатності, різноманітних виявів апеляції. Наприклад, багато науковців відзначали вживання *ми* замість *ти* або *ви* (*ми* причетності) [1, с. 153; 3, с. 332; 5, с. 195; 6, с. 69-70; 7, с. 91; 11, с. 249]. У такому *ми* вбачали значення «співчутливої сукупності, спільності» або глузування [4, с. 276, 378], семантико-прагматичний відтінок співчуття, солідаризації [11, с. 249], вияв поблажливого ставлення до співрозмовника і водночас зацікавленості його проблемами [7, с. 91]. Проте такі вживання не розглядали в зіставленні з іншими експлікаторами семантики другої особи, у контексті семантико-прагматичного варіювання цього категорійного значення.

Мета пропонованої статті – вивчення різновидів категорійного значення другої особи, що виражені в українській мові за допомогою транспозиції особових форм.

Аналіз фактичного матеріалу, дібраного з художніх, наукових і публіцистичних текстів XIX – XXI ст., здійснено з використанням описового методу, а також компонентного аналізу – для з'ясування релевантних параметрів лексичної семантики слів; трансформаційного аналізу – для встановлення семантичної специфіки функційних варіантів персональності, реалізованих на рівні речення; елементів дискурс-аналізу.

Першу особу множини вживають для вказування на адресата мовлення в різних ситуаціях. Спектр семантико-прагматичних варіантів, реалізованих у такому разі, можна вважати різновидами *ми* причетності, оскільки їхньою спільною рисою є мінімальність соціальної дистанції між комунікантами. Виразною є стилістична маркованість таких уживань – вони призначені лише розмовному мовленню.

Ми у функції другої або третьої особи вживають у багатьох мовах: англійській, німецькій, французькій, італійській тощо [10, с. 67]. В українській мові воно маркує вищий соціальний статус мовця в межах певної ситуації. *Ми* причетності мовець найчастіше вживає тоді, коли адресат залежний від нього, потребує опіки. Не випадково таку форму звертання називають лікарським *ми*. Бачимо його, зокрема, у спілкуванні з хворими, дітьми, тваринами, напр.:

Лу ч и ц ь к а. [...] Я видужаю, правда?

М а р и н к а. Видужаєм, видужаєм і будемо щасливі (М. Старицький);

– То як звемося? – прискіпався Ситник до малого (П. Загребельний).

Висловлювання лікаря, медсестри чи виховательки, на думку М. Телеки та В. Шинкарука, виражають позитивне ставлення до пацієнта чи дитини. У співчутливій сукупності є не тільки апеляція, а й готовність разом виконати дію, прийти на допомогу [8, с. 52]. У такому разі скорочення соціальної дистанції спричинене бажанням підтримати адресата, висловити своє розуміння його стану, потреб, хоч *ми* причетності може акцентувати й соціальну залежність, несамостійність співрозмовника. Таку форму може вживати й начальник, звертаючись до підлеглого, напр.: *Мріємо? – спитав Тур, подаючи Іванові руку* (Г. Тютюнник); *Працюємо? Обідаємо?* Вона маркує соціальну вищість мовця щодо адресата, право втручатися в його особистий простір, поблажливе або критичне ставлення до його дій.

Завдяки тому, що *ми* причетності має позитивну конотацію, пом'якшуючи спонукання до дії, висловлювання з ним поширені у професійному спілкуванні офіціантів, перукарів, продавців, інших фахівців сфери обслуговування, напр.: *Що будемо замовляти? Як будемо стригтися? Що купуємо сьогодні? Купуємо пиріжки!* За словами В. Хіміка, таке вираження уявної співучасті «стало своєрідною формулою, граматичною ідіомою в мовленні представників соціально-активних професій (офіціантів, міліціонерів, слідчих, продавців, перукарів тощо), які внаслідок специфіки своєї праці повинні постійно апелювати до адресата з питаннями, пропозиціями, спонуканням» [12, с. 121]. *Ми* причетності часто вживають у педагогічному дискурсі: учитель, викладач позначає дію учнів або студентів з позицій інклюзивного *ми*, щоб встановити тісний зв'язок із аудиторією, створити враження спільної діяльності, напр.: *Розгортаємо зошити; Сьогодні ми вивчимо нову тему.*

У міжперсональному спілкуванні з дорослими, особливо старшими, особами, які не належать до кола близьких друзів чи родичів, максимальне скорочення соціальної дистанції, властиве *ми* причетності, не завжди прийнятне. Воно може звучати фамільярно, напр.: *Старіємо, діду?* (Г. Тютюнник); *Гріємося, батьку?* – *невесело спитав Арсен* (В. Малик). *Ми* причетності може виражати іронію, адже наголошує на соціальної вищості мовця і несамостійності співрозмовника, напр.: – *Ого!* – *здивувався попутник у приношеній безкозирці.* – *Ми з характером* (С. Гуцало); *Чого чекаємо? Чи знову домовилися?* (Дзеркало тижня, № 7 (153) 2014).

Функцію вказування на адресата мовлення здатні виконувати й такі мовні одиниці, яким властиве граматичне значення третьої особи. Якщо вживання *ми* причетності усуває соціальну дистанцію між комунікантами, то форми третьої особи її збільшують. За словами Е. Бенвеніста, *він* (або *вона*) може слугувати формою звертання до когось, коли його хочуть вилучити з особової сфери *ти* (*ви*). З одного боку, це використовують для вираження пошани. Така форма ввічливості прийнята в італійській, німецькій мовах або ж у разі звертання до осіб королівського рангу. Вона підносить співрозмовника над рівнем особи і над рівнем ставлення людини до людини. З другого боку, таке вживання може вказувати й на зневажливе ставлення, бажання принизити того, хто не заслуговує, щоб до нього зверталися в особовій формі [2, с. 265]. На думку Б. Успенського, третя особа демонструє ще більшу дистанцію між мовцями, ніж форма другої особи множини, що засвідчує еволюція форм увічливості в деяких мовах. Оскільки займенникові іменники *я* і *ти* можуть вказувати на будь-яку особу і передбачають рівноправний статус учасників спілкування, у багатьох мовах їх не вживають щодо осіб з високим соціальним статусом, вважаючи образливими для адресата. Займенникового іменника другої особи зазвичай уникають у розмові з монархом, папою, єпископом, вживаючи спеціальні гонорифічні форми звертання (*Eminenza, Eccellenza*), а також такі форми, як *ваша величність, ваша святість*, які містять займенникові прикметники другої особи, але можуть узгоджуватись із дієсловом у третій особі. У багатьох мовах до осіб із високим соціальним статусом прийнято звертатись у третій особі за допомогою слів, що виражають перевагу, могутність, старшість (*государь, господин, seigneur, sire*) [10, с. 22]. Правила, прийняті у спілкуванні з вищими за статусом особами, поширилися на інші ситуації. Мовленнєвий етикет багатьох мов передбачає акцентування соціальної дистанції між рівними за соціальним статусом мовцем і слухачем. Зокрема, в італійській, шведській, німецькій, данській, польській увічливими є форми третьої особи [10, с. 25; 11, с. 237].

Очевидно, під впливом польської в українській мові також уживають шанобливе звертання у третій особі зі словами *пан, пані, панночка, панове*, напр.: – *Скажіть же що-небудь. Сьогодні пан Віктор зовсім не цікавий* (М. Коцюбинський); *Фр а н ц и ш к а* (сміється). *Але пан себе, звичайно, не забував?* (І. Кочерга). У функції пошанних звертань до одного співрозмовника можуть виступати й форми третьої

особи множини, напр.: *С т е п а н* (жартуючи). *Здається панночка не раді з того?* (Леся Українка); *А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишиться на грядки...* (М. Коцюбинський). Пошанна множина третьої особи може виступати яскравим засобом вираження іронії, напр.: *С л у ж е б к а. Цілую руки, пане. І падаю до ніжок, красна дяка, що ясний пан дозволити мені, служебці подлій, витягнути пана з гнилої ями за шляхетні вушка...* (Леся Українка). Уживання іменників або субстантивованих словосполучень для позначення адресата мовлення В. Хімік слушно кваліфікує як відсторонено-адресатну ситуацію: «мовленнєве повідомлення позбавлене комунікативної взаємності, але зберігає реальну адресованість» [12, с. 123].

На відміну від займенникового іменника другої особи, що безпосередньо вказує на комунікативний статус адресата мовлення, повнозначний іменник виражає граматичне значення третьої особи, а справжня комунікативна роль встановлюється з огляду на обставини спілкування. Завдяки номінації співрозмовника мовець актуалізує ті його ознаки (соціальний статус, стать, вік тощо), що важливі для перебігу спілкування, регулювання поведінки співрозмовника або зображення ситуації загалом. Напр.: *Д о л о н. Що скаже мені царівна?* (Леся Українка); – *Встидайся, фе! Такий великий виріс, А плакати хоче! Хлопець, а боїться!* (І. Франко); *Ах, Костю! Але що то за дитина!* (В. Винниченко). Називання співрозмовника може бути частиною ритуалу, де він виступає в певній соціальній ролі, напр.: *Вони [старости], уставши, поклонилися, узяли рушники й кажуть:* – *Спасибі батькові і матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили* (Г. Квітка-Основ'яненко); або відбивати дитячий спосіб позначення учасників комунікації, напр.: – *Мамі животик болить?* – *знову запитала Марійка* (В. Слапчук). Часто номінації співрозмовника покликані дати йому оцінку, є виразно експресивними, напр.: – *І сидить же собі оця буддійська мацанура над лекціями в такий погожий вечір!* (І. Нечуй-Левицький); – *А околела б я, щоб роздягала такого гущя!* – *горлала Маня, картинно взявши у боки.* – *Йди, звідки прителіпався...* (В. Шевчук).

Уживання третьої особи замість другої дистанціює мовця від адресата мовлення, зображає останнього не зсередини комунікативного акту, а з позиції третіх осіб (мовець може й апелювати до таких уявних свідків), напр.: *Одно зносиш – десять поставлю, нехай моя дитина перед усіма видна буде* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Ну, гленте, людоньки, вечір у вікна заглядає, оно роботи це скіко, а ця дівуля парубкам смішки продає* (В. Лис). Такий спосіб подання ситуації об'єктивує погляди й оцінки мовця, має більшу інформативність та ілюкативну силу.

Нерідко автор висловлювання замість займенникового компонента вживає ім'я, прізвище співрозмовника. Власні назви не лише об'єктивують висловлене, вони актуалізують істотні риси адресата мовлення, напр.: – *Враг возьми мою душу, – закричав із серця Шрам, – коли я ждав од Череваня такої речі! Ти барабаш, а не Черевань!* (П. Куліш); – *Армія відступає, а тут Дорка хоче фашиста подужати??* (Ю. Яновський).

У тексті художнього або публіцистичного твору замість безпосереднього звертання до читача, що імітує ситуацію міжперсонального спілкування, автор може згадувати його в третій особі, напр.: *Хай не сміється читач, що привик захоплюватися складними ситуаціями героїв...* (Г. Косинка); *Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погнати сіно і без її каркання...* (О. Довженко). Дистанціюючись від того, хто сприйматиме текст, мовець водночас залучає його до діалогу. Він демонструє свою присутність у творі як автора та декларує необхідність і творчу роль читача у сприйнятті тексту.

У міжперсональному спілкуванні виразно експресивним є й указування на адресата мовлення за допомогою особового займенникового іменника третьої особи. Часто він трапляється у разі звертання старшого до молодшого, особи із соціально вищим статусом до соціально нижчого, напр.: *– Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Иди собі!* (Марко Вовчок); *То це він на батька тикає! Хіба ж батько нас з тобою свині?* (І. Нечуй-Левицький). Займенниковий іменник третьої особи, що дистанціює мовця від співрозмовника, у більшості випадків передає негативну оцінку дій, особистих якостей останнього і найчастіше вживається, коли адресатові докоряють, засуджують, звинувачують його, рідше – коли глузують, напр.: *– І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? – докоряла вона [мати]. – Ось до якої пори виходив? Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...* (Панас Мирний); *Бач, вона благородна цяця. Ненавиджу* (В. Лис). Така форма звертання до адресата не сумісна з шанобливим ставленням до нього, нерідко її вживають під час сварки. Мовець ніби залучає третіх осіб, об'єктивуючи власне бачення ситуації, напр.: *– Вона води напустила! Бачили?!* (Остап Вишня); *– Люди добрі, вона между перекопує! – рипучим голосом проказала [Тодосиха], так, наче й справді зверталась до навколишніх людей* (Є. Гуцало). Ужитий щодо одного адресата мовлення займенниковий іменник третьої особи у формі множини має виразне іронічне забарвлення, напр.: *– Уюю... Вони плачуть!..* (Г. Тютюнник).

Висока експресивність частіше з негативною конотацією властива й дієслівним формам третьої особи, ужитим щодо співрозмовника, напр.: *Чого це ти, Явдохо, напундючилась? Сидить, як та копиця в дощову годину на полі* (І. Нечуй-Левицький); *Еге, перший і лизь. А то, бач, штовхається...* (І. Сенченко). Як і висловлювання із займенниковим іменником третьої особи, такі синтаксичні одиниці властиві лише розмовному мовленню.

Виразно зневажливе ставлення до дорослого адресата мовлення маркують форми третьої особи однини середнього роду, напр.: *Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно...*

(Г. Тютюнник); *– О, кувікає!.. Ще, диви, з голосу спадеш, то що робитимеш?* (Є. Гуцало). Їх уживають і щодо дітей, однак у цьому випадку зневажливість виявляється слабше або й зовсім відсутня, адже значення середнього роду в назвах істот акцентує ознаку недорослості, напр.: *– Бач, засоромилося парубча... – і «брехушку» мені пальцями лоскочуть, наче я маленький* (Г. Тютюнник); *Ага, воно ще й на батька зіпає!* (Є. Гуцало).

Об'єктивовано дію співрозмовника можуть подавати й інші синтаксичні конструкції, зорієнтовані загалом на експлікацію третьоособового суб'єкта, – неозначено-особові речення. У них дія співрозмовника представлена як дистанційована від справжнього суб'єкта, щоб він побачив і оцінив її відсторонено, об'єктивно, з позицій мовця. Так говорить у романі В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля» ображена Клавдія до Якова Михайлюка: *Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше* (В. Винниченко). Пор.: *Ти дав мені грошей, прийшов подивитись. Як безпосередня реакція на дії та слова співрозмовника, зокрема їхня оцінка, уживаються речення з предикативами на -но, -то, напр.: Сміливо сказано* (П. Загребельний). Завдяки безособовій формі мовної репрезентації дія постає відстороненою від суб'єкта і висловлена оцінка сприймається як така, що стосується наслідків діяльності співрозмовника, а не його особистості.

Отже, вираження низки семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи реалізується завдяки транспозиції форм зі значенням першої особи множини (різнovidи *ми* причетності) та третьої особи однини та множини, уживання неозначено-особових речень. *Ми* причетності усуває соціальну дистанцію між комунікантами, маркуючи вищий соціальний статус мовця. Воно охоплює випадки позитивного й негативного ставлення до адресата мовлення, що реалізуються в межах розмовного стилю. Повнозначні та займенникові іменники, що мають граматичну семантику третьої особи, виражають значення адресата мовлення, акцентуючи соціальну відстань між комунікантами. Повнозначні іменники можуть виявляти шанобливе ставлення до співрозмовника, об'єктивувати висловлене, актуалізувати істотні риси адресата мовлення та слугувати виразниками його емоційної оцінки. Указування на адресата мовлення за допомогою займенникового іменника, дієслівних форм третьої особи, вживані в міжперсональному спілкуванні, є виразно експресивними. Вони притаманні розмовному мовленню й, окрім об'єктивності висловлюваного, найчастіше виражають негативну оцінку співрозмовника, що має нижчий соціальний статус, ніж мовець.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды/Ю. Д. Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т. II: Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика/Эмил Бенвенист. – [2-е изд.]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
3. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)/Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/В. В. Виноградов. – М.: Высшая шк., 1986. – 640 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови/Іван Вихованець, Катерина Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.

6. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування/Я. К. Радевич-Винницький. – К.: Знання, 2008. – 291 с.
7. Соколова С. О. Граматична категорія особи українського дієслова (функціональний аспект)/С. О. Соколова // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Черкаси: БРАМА, 1999. – Вип. 3. – С. 86–94.
8. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру/М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К.; Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.
9. Українська система найменувань адресата мовлення/[М. С. Скаб, Н. Д. Бабич, М. В. Скаб та ін.]. – Чернівці: Рута, 2008. – 304 с.
10. Успенский Б. А. Ego Loguens: Язык и коммуникационное пространство/Б. А. Успенский. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 320 с.
11. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика/Н. И. Формановская. – М.: ИКАР, 2007. – 480 с.
12. Химик В. В. Категория субъективности и её выражение в русском языке/В. В. Химик. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 184 с.

REFERENCES

1. Apresyan Y. D. Selected Works/Y. D. Apresyan. – T. 2: The integrated description of language and system lexicography. – Moscow: School "Languages of the Russian culture", 1995. – 768 p.
2. Benveniste, E. General linguistics/E. Benveniste.– Moscow: Yeditorial URSS press, 2002. – 576 p.
3. Bulygina T. V. Language conceptualization of the world (in Russian grammar material)/T. V. Bulygina, A. D Shmelev. – Moscow: Languages of Russian Culture, 1997. – 576 c.
4. Vinogradov V. V. Russian language (Grammar doctrine about the word)/V. V. Vinogradov. – Moscow: Vysshaya shkola, 1986 – 640 p.
5. Vykhoanets' I. Theoretical morphology of Ukrainian language: Academic Ukrainian grammar/I. Vykhoanets', K. Gorodenska. – Kyiv: Pul'sari, 2004. – 400 p.
6. Radevich-Vynnytsky J. Etiquette and culture of communication/J. Radevich-Vynnytsky. – Kyiv: Znannya, 2008. – 291 p.
7. Sokolova S. O. Grammatical category of persons of Ukrainian verb (functional aspect)/S. O. Sokolova // Linguistic Studies. – Cherkasy: Brama, 1999. – Vol. 3. – P. 86–94.
8. Teleky M. M. Social category of modus epistolary texts/M. M. Teleky, V.D. Shynkaruk. – Kyiv; Mykolayiv: Petro Mohyla University, 2007. – 176 p.
9. Ukrainian system of recipient speech names/[M. S. Skab, N. D. Babych, M. V. Skab et al.]. – Chernivci: Ruta, 2008. – 304 p.
10. Uspensky B. A. Ego Loguens: Language and communication space/B. A. Uspensky. – Moscow: Russian State University for the Humanities, 2007. – 320 p.
11. Formanovskaya N. I. Verbal interaction: communication and pragmatics/N. I. Formanovskaya. – Moscow: IKAR, 2007. – 480 p.
12. Himik V.V. Category of subjectivity and its expression in the Russian language/V.V. Himik. – Leningrad: Leningrad University, 1990. – 184 p.

Transposition of the personal forms in expression of the varieties of categorical meaning of the second person

N. Yasakova

Abstract. The article consist of the analysis of variants of categorical meaning of the second person explicated due to the transposition of the forms of the first person plural and third person singular/plural. *We* involvement eliminates social distance between the communicants, marking the high social status of the speaker. Units with a meaning of a third party emphasize the social distance between the communicants.

Keywords: *personality, the second person, transposition, semantic and pragmatic option.*

Транспозиция личных форм при выражении разновидностей категориального значения второго лица

Н. Ю. Ясакова

Аннотация. Проанализированы варианты категориального значения второго лица, эксплицированные благодаря транспозиции форм первого лица множественного числа и третьего лица единственного/множественного числа. *Мы* причастности нивелирует социальную дистанцию между коммуникантами, сигнализируя о более высоком социальном статусе говорящего. Единицы со значением третьего лица акцентируют социальное расстояние между коммуникантами.

Ключевые слова: *персональность, второе лицо, транспозиция, семантико-прагматический вариант.*